

הארות והערות

משפחת פיין, חקלאות, יהודים ומשיחיות

רות קרק

ישעיהו פרידמן מציין במאמר שפירסם ב'קתדרה' זה לא כבר כי 'מעשיהם של פיין ורעייתו למען יהודי ארץ-ישראל טרם זכו להערכה הולמת מידי היסטוריונים'. הוא מוסיף שגיימס פיין, ששלט בעברית, חקר את ההיסטוריה היהודית וכתב עליה, והצטיין באהדתו ליהודים ובלהיטות להגן עליהם משיקולים רגשיים ופוליטיים.¹

ישנם החולקים על דעתו של פרידמן ותולים את מסירותם של בני הזוג פיין לנושאים יהודיים ואת פעולותיהם השונות למען היהודים בתחומי הממשל, רכישת קרקעות, מפעלי חקלאות, שיפור מצבם הכלכלי ועוד, במניעים מיסיונריים גרידא.²

שאלות אלו ואחרות כלליות יותר, שאינן נוגעות ליהודים בלבד, נבדקות במחקר המתנהל על-ידי המחברת, על פעילות משפחת פיין במאות התשע-עשרה והעשרים. פרט לכתביהם הרבים של בני הזוג פיין מתבססת החקירה על תעודות מקוריות בנות התקופה, השמורות בארכיונים שונים בישראל ובבריטניה. באלו נכלל גם ארכיון פיין, שהיה בידי רחל בת-ציון אברהם ז"ל. אחת מן התעודות המצויות בארכיון תידון במאמר זה. התעודה, שנכתבה בידי פיין בשנת 1852, זורה אור על תרומתו לעידוד החקלאות בקרב היהודים ועל מניעיה, ומתקשרת גם אל רעיונותיו המיליטריסטיים של נדיר בקסטר הבריטי באמצע המאה הקודמת.³

במאמר שפרסמה מרגלית שילה ב'קתדרה' נסקרת צוואה מעניינת משנת 1842 שנכתבה באנגליה מטעם נדיר בקסטר (Nadir Baxter), אדם עתיר הון ונוצרי מאמין, שהועיד סכום גדול

* תודתי נתונה לרודה כהן על עזרתה הרבה, וסיועה כפענוח תעודה זו, ולמרגלית ושמואל שילה שהעמידו לרשותי את התעודות שבידיהם.

1 פרידמן, 'תוכניות בריטיות ליישוב יהודים בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה הי"ט (1840-1850)', קתדרה, 56 (תמוז תש"ן), עמ' 60-61.

2 ראה, למשל: ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשל"ד, עמ' 70-66; A. Blumberg, *A View from Jerusalem 1849-1858: The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, London & Toronto 1980, pp. 77-84, 312-321; שמו של בקסטר אינו מופיע ביומן פיין שפרסם בלומברג, וביומן של אוקטובר 1852 אין אף אזכור של הפנייה אל המוציא לפועל של הצוואה.

3 חלק מארכיונה של הגברת אברהםס נרכש על-ידי יד יצחק בן-צבי, לפני מספר שנים, בסיוע א"פ אלסברג מגנון המדינה ואנשי יד בן-צבי, והובא מלונדון לישראל. סימון התעודה שבה עוסק מאמר זה בארכיון פיין הוא: G/2 [להלן: תעודה].

של אלף לירות שטרלינג לשם עידוד שובם של היהודים לירושלים (ובמקור: 'The Political restoration of the Jews to Jerusalem'). סכום נוסף בסך חמש מאות לירות הקצה לקרן של הבישופות הפרוטסטנטית המשותפת בירושלים, שהוקמה בקיץ 1841 על-ידי האנגליקנים והלותרנים-הפרוסיים. כספים אלו נועדו לקידום חזון הגאולה בציון, והיו ביטוי לכמיהתו הדתית-משיחית-נוצרית של התורם.⁴

שילה מוסרת כי עם פטירתו של בקסטר, בשנת 1851, נדונה הצוואה בבית-המשפט, והשופט פסק לבטל את ההוראה הנוגעת למתנה בסך אלף לירות שטרלינג למטרה שצוינה, עקב חשש מהשלכותיה הפוליטיות האפשריות על היחסים התקינים ששררו בין בריטניה לאימפריה העות'מאנית.⁵

נראה כי למרות הפסיקה מיום 30 במאי 1851 פנה פין, ששירת כקונסול בריטניה בירושלים, ב-8 באוקטובר 1852 אל המוציא לפועל של צוואת המנוח בקסטר וביקש לקבל את הסכום של אלף לירות, שהיה אז סכום נכבד מאוד. הידיעה על הצוואה הגיעה אל פין במכתב מחבר במרחקים. החבר הבין שהכסף נועד 'לאדם אשר יעסיק לראשונה יהודים בעיבוד הקרקע של פלשתינה ויעוררם ליישב ולהתיישב בה כחקלאים'. מוסר המידע, שפין לא ציין את שמו, הוסיף כי 'המענק שנקבע בצוואה עדיין לא נתבע'.⁶ הדבר מעלה קושי מסוים מאחר שפין פנה בבקשה לקבל את הכסף כשנה וארבעה חודשים לאחר מתן פסק-הדין. אפשר שמשום הריחוק לא היה פין מודע לפסק-הדין, אך ייתכן גם שלמרות פסק-הדין נותרו אפשרויות לקבלת הכספים. כפי שעולה מפנייתו, ראה עצמו פין האדם המתאים ביותר לקבלת המענק, והוא נימק את הדבר בפירוט:

זה זמן ממושך הייתי חדור רצון לראות יהודים, מומרים או בלתי-מומרים לנצרות, מעבדים את קרקע אבות אבותיהם, ולא מתוך הציפייה להאצת גורלותיו העתידיים של עם זה, אלא מתוך אמונה שתעסוקה חקלאית היא הבריאה ביותר לגוף ולנפש, ובארץ זו, שבה מדוכאים ומשועבדים היהודים באורח מוזר על-ידי רבניהם, אין תעסוקה כמותה היכולה להעניק לאנשים הסובלים מהלך רוח שהוא בלתי ידוע כאן מזה שנים רבות ועד כה.

בקיץ 1850 קנה פין, לדבריו, קרקע בסביבות ירושלים. הקנייה, שנערכה על-פי נוהגי הארץ וחוקיה, נועדה בעיקרה לעידוד עבודה חקלאית של ישראלים-נוצרים, שלהם הוקצו חלקות קטנות. על סלע באדמתו חקק פין באותיות גדולות את הפסוק 'The earth is the Lord's and the Fulness thereof' ('לה' הארץ ומלואה, תבל וישבי בה' [תהלים כד ב]). כשנוכח פין בקושי להבהיר את תוכניתו, נאלץ להסתפק בכך שעד לעת פנייתו שלושה ישראלים-נוצרים — מ"פ ברגהיים, מקס אונגר ושמעון קורנבלאו — גידלו בחלק משטחי האדמה מעט ירקות לצריכה

4 מ' שילה, 'צוואה משנת 1842: תרומה למען החזרת היהודים לירושלים', קתדרה, 57 (תשרי-תשנ"א), עמ' 76-78.
 5 שם. על-פי בירורים שערכתי בלונדון בסיועו של מרטין לובובסקי, היה תאריך פטירתו של נדיר בקסטר ה-23 בינואר 1848; הצוואה נחתמה ב-29 באפריל 1842; הנספח שלה נחתם ב-3 באוקטובר 1842 ופעם שנייה שלושה ימים לפני פטירתו, ב-20 בינואר 1848.
 6 תעודה.

עצמית, אם-כי לא חכרו חלקות קרקע. כנראה שלא במקרה הדגיש פין את היותם ישראלים-נוצרים.⁷

בסוף שנת 1851 ניסו אונגר ושני שותפים, אליהו שופמי ויהודה ליאון, על-פי המידע שמסר פין, לחכור חלקה לתקופה ארוכה יותר, אך בסופר-של-דבר, ב-9 בפברואר 1852, חכר את החלקה רק ליאון, שהיה נתין אוסטרי. הוא החל לטעת בהתלהבות רבה גפנים ועצי זית ותות ואף תלה לוח עץ ובו הפסוק העברי 'הָכֵן פְּחוּץ מְלֹא כֶּתֶף וְעֵתְדָה בְּשֵׁדָה לָךְ אֶחָר וּכְנִיֵת בִּיתְךָ'.⁸ משנפטר ליאון, ביוני 1852, נותר בנו הקטין יהושע חוכר החלקה לצמיתות ובעל אפשרות לבנות עליה את הבית שתכנן אביו, אם ירצה בכך, על-פי צוואת אביו. לאלמנה, רחל, ניתנה זכות שימוש, ללא חכירה, בחלקה נטועה סמוכה.⁹

פין טען שפרשה זו כשלעצמה הקנתה לו את הזכות לכספי צוואת בקסטר, בהיותו הראשון שהניע יהודים למפעלי חקלאות קבועים בארץ-ישראל. פין הביא נימוק נוסף לבקשתו לקבל את הכסף. לדבריו, בעקבות בקשה בעברית, שעליה חתמו שישים וחמישה איש, העסיק יהודים לא-נוצרים במשך שישה שבועות ביולי ואוגוסט 1852 כפועלים בשטחי אדמתו. הוא ניסה להפנותם אל מר משולם בארטס, אולם הוא מצא שם תעסוקה לשניים מהם בלבד, ופין לקח את הנותרים לעבודה באדמתו. אף-על-פי שהספקם בעבודה היה פחות מחצי מהספק הפלאחים המקומיים, המשיך פין בנסיון, כדי להקל את מצבם ולהוכיח לכל כי היהודים שמחים לעבוד בשדות הארץ בקנה-מידה גדול יותר. העסקה זו של מספר יהודים, אשר נע בין עשרים ותשעה לשבעים איש הופסקה מחוסר כספים, אך עוררה התלהבות בקרב היהודים, והדים ברחבי הארץ ובאירופה.¹⁰ בסוף בקשתו לקבלת הכסף חזר פין והדגיש כי בזמנים המודרניים לא עשה איש יותר ממנו למען המטרה של עיבוד אדמות פלשתינה על-ידי יהודים, וזאת אם באמצעות הקצאת קרקע כתרומה קבועה כמעט, ואם באמצעות העסקה ישירה. לאישור עובדות אלו צירף למכתב שבעה נספחים, ובהם רשימות ועדויות של אנשים שונים כולל אדוארד תומס רוג'רס מנהל הלשכה שלו וד"ר שמעון פרנקל. פין לא חתם על המסמך כקונסול בריטניה בירושלים. הוא פנה אל המוציא לפועל של הצוואה להעדיף את בקשתו: 'לשם עיבוד-הקבע המוקדם ביותר של פלשתינה על-ידי ידדים יהודיות', והוסיף שהוא מאמין כי אחרים ילכו בעקבותיו לקידום מטרה זו והאל יסייע לכל המפעלים הללו.¹¹

7 מ"פ ברגהיים הוא מלויל פטר ברגהיים, שהפך בהמשך ליזם ובנקאי בירושלים. אונגר הוזכר ביולי 1857 ביומן פין כחוכר נכס מאמזלק, וקורנבלאו הוזכר ביומן בספטמבר 1855 כמבקש תעודת מסע. האזכורים ביומן מופיעים אצל בלומברג (לעיל, הערה 2), עמ' 203, 261.

8 משלי כד כז.

9 תעודה. לא מצאתי מידע ביוגרפי נוסף על יהודה ליאון.

10 תעודה. מספרי הפועלים השתנו מידי שבוע בין השבוע שהסתיים ב-9 ביולי לשבוע שהסתיים ב-14 באוגוסט לפי הפירוט הניתן. ג'ון משולם היה יהודי מומר יליד לונדון, שהתיישב בירושלים. בסוף שנות הארבעים של המאה הקודמת החל במפעל של חקלאות מודרנית בכפר ארטס הסמוך לבריכות שלמה. על פרשת משולם בארטס ראה: ר' רובין, 'לקורות ההתיישבות בכפר ארטס', ספר וילנאי, א, ירושלים 1984 עמ' 325-331.

11 תעודה. לתעודה זו מצורף רק נספח 3 של רוג'רס אשר הועסק אותה עת בקונסוליה הבריטית בירושלים. נספח 5, ובו עדות פרנקל, היה אמור להישלח מאוחר יותר, משום שהדואר יצא בשבת. רוג'רס שימש מזכיר הקונסוליה הבריטית בירושלים בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים של המאה ה-19. בשנת 1853 עבר לשרת בתפקיד סגן הקונסול של בריטניה בחיפה. ראה: 'י שביט', 'גולדשטיין וח' באר, לקסיקון האישים של ארץ-ישראל, תל-אביב 1983, עמ' 456. פרנקל, יליד שלזיה, היה הרופא היהודי הראשון בארץ-ישראל. הוא ניהל בירושלים בשנות הארבעים והחמישים של המאה ה-19 מרפאה, אשר מילאה תפקיד חשוב במאבק נגד המיסיון. ראה שם, עמ' 412.

דיון

לא ברור לנו בשלב זה של המחקר אם נענתה תביעתו של פיין, אולם מן המכתב ניתן ללמוד רבות על האידיאולוגיה שהנחתה אותו ועל מעשיו בכל הקשור לפיתוח מפעלים חקלאיים ליהודים בירושלים, מפעלים שקיבלו תנופה כשנה שנתיים מאוחר יותר, ואף השפיעו על נסיונות נוספים בתחום זה. שם אשתו של פיין לא הוזכר בתעודה הנדונה כאן, כשם שלא הודגשה עובדת היותו קונסול בריטניה בירושלים, ויש לשער שהדבר אינו מקרי. הבקשה משקפת את רצונם של בני הזוג פיין, כבר לפני פרוץ מלחמת קרים, למצוא מימון לפתרונות יצרניים למצוקתם של היהודים ולתלותם ברבנים ובחלוקה, מתוך אמונה שעבודת אדמה היא פתרון מוצלח לגוף ולנפש. זוהי אחת התעודות הראשונות המשקפות את גישושי הדרך של בני הזוג פיין ואת הכפילות שבין מניעיהם ההומניטריים והפילנתרופיים, מצד אחד, למניעיהם הדתיים-המיסיונריים, מצד אחר. אין כל ספק שהקרקע שבה מדובר היא האדמה שרכש פיין בטלביה, על-מנת לבנות את בית הקיץ שלו. זו היתה, כנראה, עיסקת הקרקעות הראשונה שבה היו מעורבים בני הזוג, והיא נערכה בסוף שנת 1849 ובתחילת שנת 1850. הקרקע נקנתה מכפריים תוך תחרות עם אנשי הכנסייה היוונית-האורתודוקסית, שהחלו באותה עת ממש בפיתוח ובנטיעת עצי תות בשטחי ניקופוריה וטלביה בירושלים. אליזבט אן פיין ציינה בזכרונותיה, שנרשמו בשנת 1913, כי השטח נמצא על המדרון המערבי המתנשא מעל אדמת סיר מוזס מונטיפיורי, כלומר, משכנות שאננים. היא הוסיפה כי כבר במהלך שנת 1850 הגיע 'מכתב וזיר' מן הסולטאן, שקבע שהקונסול הבריטי יקבל את הקרקע לבניית בית קיץ.¹² נושא הבעלות והרישום של קרקעות פיין עוד יידון בהודמנות אחרת, אולם חיזוק לקביעה כי המדובר בטלביה נוכל למצוא בתיאור של אירוע משנת 1852, בזכרונותיה של אליזבט אן פיין. גוף של יהודים ספרדים ביקש ממר פיין להשיג להם עבודה בחקלאות. אליזבט אן ציינה כי מאחר ש'הכרם' – הכוונה לכרם-אברהם – עדיין לא היה מוכן, 'שלחנום לטלביה שלנו'. בתחילה עברו שישים ושלושה אנשים, בהם כמה זקנים, ולאחר מכן – שבעים וחמישה, והם עסקו בבניית גדרות ובסיקול.¹³

על-פי תיאוריהם של בני הזוג פיין, אין המדובר במכתב הנדון ב'מושבת החרושת להעסקתם של יהודי ירושלים בכרם-אברהם', או במפעלים מאוחרים עוד יותר כמו ארטס, פעיור ובקוש. יחד-עם זאת, ניתן לראות את ההעסקה בטלביה כמעין נסיון הרצה, ואת כתיבת הבקשה של פיין אולי כחלק ממסע גיוס הכספים לרכישת האדמה למפעל בכרם-אברהם, שהחל לדברי שניהם באמצע שנת 1852. פיין כתב על המפעל, בכרם-אברהם, כי 'חלקת אדמה שמידותיה כשמונה עד שנים-עשר אקרים אנגליים [כ-32-48 דונמים, ר"ק] נרכשה למטרה זו [של הקלת מצוקת יהודי ירושלים] ב-1852, ועל האדמה הזו ניתנה עבודה לאחדים מן העניים, כאשר אך אפשר היה להשיג כסף לתשלום שכר-עבודה'.¹⁴ אליזבט אן החלה, לדבריה, בגיוס הכספים לקניית כרם-אברהם לאחר יום הולדת המלכה, כלומר לאחר 24 במאי 1852, וקיבלה אז תרומות ראשונות עד לתשלום סך של

12 E. A. Finn, *Reminiscences of Mrs. Finn*, London & Edinburgh 1929, pp. 87-88. הכית בטלביה הוזכר ביומן הרשמי של פיין, הרישום מיום 25 בנובמבר 1850, בשם 'the Talibyah estate', וראה: בלומברג (לעיל, הערה 2), עמ' 77. לעניין טלביה וכן כרם-אברהם וארטס ראה: מ' אליאב, 'עלייתו ונפילתו של הקונסול הבריטי גיימס פיין', קתדרה, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 55-64.

13 פיין (שם), עמ' 106.

14 ג' פיין, עתות סופה; עלים מדפתרי הקונסוליה בירושלים, ירושלים תש"ם, עמ' 333.

מאה וחמישים לירות שטרלינג לחכירת הקרקע לתקופה של עשרים וחמש שנים. תשלום של 100 לירות נוספות נדרש כדי להפוך את הקרקע ל-'freehold' (לקרקע בבעלות מלאה ומוחלטת או בלשון המקום — מַלְכָּ) והדבר בוצע רק באביב 1857.¹⁵

התעודה הנדונה כאן היא אך אבן קטנה מאוד בפסיפסים הנוגעים למערכות הקשרים התרבותיים והחומריים בין ארצות המערב לארץ הקודש במאה הי"ט, בין יהודים לנוצרים ובין ממשל עות'מאני לבריטי ועוד, ולהלכי רוח דתיים-משיחיים וקדם-ציוניים — כולל היחס לחקלאות ועבודת האדמה — כפי שרמזה שילה במאמרה. עיתויה של הצוואה, בשנת 1842, מתקשר אף לשינויים שחלו באזור לאחר נסיגתו של מוחמד עלי ולתוכניות התיישבות גרנדיוזיות של יהודים ונוצרים בארץ-ישראל באותם ימים.¹⁶ ואילו הבקשה הנוגעת לצוואה, בקשה שנשלחה עשור שנים מאוחר יותר, מכילה רמזים לתשובות על השאלות שהובאו בתחילת הדיון, ואשר יובנו באורח מעמיק יותר עם הוספת אבנים חדשות להשלמת הפסיפס.

15 פין (לעיל, הערה 12), עמ' 104-105.
16 R. Kark, 'Plans for Settlement of Palestine during the Nineteenth Century', A. Newman (ed.),
Britain and the Holy Land, Leicester [in preparation] (לעיל, הערה 1), עמ' 42-69.

כיצד הותוותה מדיניות ההתיישבות הציונית ערב מלחמת-העולם הראשונה?

מרגלית שילה

הרצון להיטיב להבין את ראשית ההתיישבות היהודית בארץ הניב לאחרונה מספר מחקרים חדשים. בעוד הגל הראשון של ההיסטוריוגרפיה היישובית התרכז בעיקר בתיאור קורות המתיישבים, המחקרים האחרונים מסיטים את הזרקורים לעבר המוסדות השונים אשר עסקו ביישוב ארץ-ישראל.

במאמר המונח לפנינו¹ ביקש יונתן פנסלר לסכם כמה ממסקנות מחקרו המעניין: *Engineering Utopia: World Zionist Organization and the Settlement of Palestine 1897-1914*.² פנסלר הציג את מטרת מאמרו בבהירות. ברצונו לתאר את 'מדיניות ההתיישבות הציונית... כפרי יצירתו של גוף בינלאומי' וברצונו להצביע על השורשים האינטלקטואליים שמהם ניזון גוף מורכב זה.³ ביסוד דבריו של פנסלר עומדות שתי הנחות: א. כי ראוי לצייר תמונה כוללת של תפיסותיהם השונות של המוסדות הציוניים אשר היו מעורבים בעבודה ההתיישבותית בארץ-ישראל. ב. כי התאוריות ההתיישבותיות, שבהן דגלו האישים השונים, אמנם התוו את דרכם היישובית. דרכו של פנסלר בשרטוט סינתזה של התפיסה הרעיונית של הגורמים הציוניים השונים אשר פעלו בארץ-ישראל — אם מרחוק, ואם מקרוב — היא בעייתית ביותר. פנסלר עצמו מצביע על ניגודים ומחלוקות, אך בדבריו הוא חותר להצגת אחידות רעיונית. למרות מודעתו למחלוקות, הוא מנסה ליישר את ההדורים ולהציג עקרונות התיישבותיים שהיו מקובלים על הכל.⁴ לדעתנו, דרך זו, המבקשת לראות את ההתרחשויות בקווים כלליים, גורמת לערפול התמונה, ולא להבהרתה. מעקב צמוד וקרוב אחר התוכניות והמעשים השונים מגלה באופן חד-משמעי כי בין אדריכלי ההתיישבות בתקופת העלייה השנייה שררו חילוקי דעות קשים, והנוסחאות שהוצעו על-ידי בעל המאמר מסתירות מאחוריהן השקפות מנוגדות. הדברים בולטים במיוחד בכל הנוגע למחלוקת בין ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי ביפו, לבין מקס בודנהיימר, יושב-ראש הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל בקלן.

1 פנסלר, 'מדיניות ההתיישבות הציונית ערב מלחמת-העולם הראשונה', קתדרה, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 79-104 [להלן: פנסלר].

2 Ph. D. dissertation submitted to the University of California, Berkeley 1987

3 פנסלר, עמ' 80.

4 שם, עמ' 100.

בדיקה מקרוב של יחסי המשרד הארצישראלי והנהלת הקרן הקיימת בקלן מעלה סיפור שראשיתו שיתוף-פעולה, והמשכו מתח והתרחקות. בשנת 1907, זמן מה לפני ייסוד המשרד הארצישראלי, החליטה הנהלת הקרן הקיימת לזנוח באופן זמני את יעדיה הראשוניים, דהיינו, להפסיק לעסוק ברכישת קרקע והלאמתה (העברתה לרשות הלאום). הוחלט שכספי הקרן הקיימת יינתנו בהלוואה לגורמים שונים, כדי שהללו יעסקו ברכישת קרקע ובניהול נכסי הקרן. החלטה זו היתה מצע נוח לדרכו היישובית של המשרד הארצישראלי.

בתוכנית האוטונומיה של רופין, שהוצעה בשנת 1907, ואשר היוותה תשתית רעיונית לפעולות המשרד הארצישראלי, אין התייחסות לרעיון הלאמת הקרקע. רופין הציג את יעדה של הקרן הקיימת כתומכת ברכישת קרקע על-ידי אחרים. עם ייסודו, בשנת 1908, היה המשרד הארצישראלי לנציגות הקרן הקיימת בארץ-ישראל, והוצאות הפעלתו מומנו על-ידי הקרן. נראה כי שיתוף-הפעולה בין הקרן הקיימת למשרד הארצישראלי התגבש על רקע הזניחה הזמנית של מטרתה הנעלה ביותר של הקרן — רכישת הקרקע והלאמתה.

ואולם, תיאום העמדות בין המוסדות השונים לא התזיק מעמד לאורך זמן רב. מחלוקת רצינית התעוררה עקב רכישת הקרקע הראשונה על-ידי המשרד הארצישראלי — רכישת אדמות מרחביה. רכישה זו, שהתפרסמה כקנייה הנועזת ביותר של הקרן הקיימת בשנים שקדמו למלחמה, נעשתה בניגוד מפורש להוראות שקיבל רופין מבודנהיימר. בודנהיימר הורה להימנע מרכישת אדמה ללא אישורו המוקדם. רופין התעלם מכך, רכש כ-10,000 דונם בעמק-יזרעאל, ולאחר מעשה קיבל את סיועה של הקרן הקיימת. עקב אי-רצונה של הנהלת הקרן להשתתף ברכישות נוספות, פנה רופין לעבר מקורות מימון אחרים. המשרד הארצישראלי, באמצעות חברת הכשרת היישוב, רכש נחלות עבור יזמים פרטיים. יתר-על-כן, המשרד השיג מחברת יק"א הלוואות נוחות, שסייעו לו בקניות. זאת ועוד, מעקב אחר תוכניותיו של רופין בשנת 1914 מגלה כי הוא תכנן רכישות בקנה-מידה נרחב ביותר באמצעות הונה של החברה הלא-ציונית, חברת יק"א.⁵ למעשה, רופין מימש את הרעיונות שהציג בתוכנית האוטונומיה שלו. רוכשי הקרקע הראשיים בארץ-ישראל ערב מלחמת-העולם הראשונה היו יזמים פרטיים וחברת יק"א. אין ספק שרופין השיג בכך שני יעדים: תנופה לרכישת הקרקע בארץ-ישראל, והימנעות מתלות מכבידה במוסדות הקרן הקיימת בקלן.

במקביל לתעוזה ולעצמאות שגילה רופין, ביקש מנהל הדירקטוריון של הקרן הקיימת לשוב למטרתה הראשונית של הקרן — רכישת והלאמת הקרקע. בעבודתו חשף פנסלר את קשריו המתהדקים של בודנהיימר עם נתן גרוס ושלמה קפלנסקי, הסוציאליסטים חברי 'פועלי ציון', ואת השפעתם על דרכו. ניתן גם להעריך שבודנהיימר שאף להדגיש את ייחודה של החברה שבראשה עמד ואת סמכותו בכל הנוגע למדיניות ההתיישבות בארץ-ישראל. שלא ככעבר, כאשר הקרן הקיימת נאותה לתת הלוואות לבעלי הון פרטי על-מנת שירכשו קרקע פרטית,⁶ הציע בודנהיימר לתת הלוואה רק במקרה שהקרקע הנרכשת תולאם ותוחכר. תוכנית זו, להגיש סיוע בכספי הקק"ל רק כאשר יש הבטחה כי הקרקע הנרכשת תולאם, עלתה מספר פעמים: בשנת 1910 ביקשה חברת 'נחלת בנימין' הלוואה, למען בניין בתים בתל-אביב. לאחר שחברי 'נחלת בנימין' סירבו לקבל את

5 ראה: שם, עמ' 85; וכן: מ' שילה, 'המוסדות הציוניים וחברת יק"א — שיתוף-פעולה ברכישת קרקע', ר' קרק

(עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל, ירושלים תש"ן, עמ' 164-151.

6 בשנת 1908 הוחלט לתת הלוואות נוחות לחברת 'אחות בית' בתל-אביב ולהרצליה בחיפה.

תנאיה החדשים של הקרן הקיימת, נסוגה הקרן הלאומית מדרישתה. בשנת 1914, ביקשה 'חברת בוני בתים' בחיפה, הלוואה כספית לשם בניין בתים. רעיון ההלאמה הוצג כעקרון מחייב שאין ממנו נסיגה. רעיון זה הועלה פעם נוספת באותה שנה, בקשר לתוכנית לייסוד מושבת פועלים בעין-חי (כפר מ'ל') בשיתוף עם ועד חובבי-ציון. הנהלת הקרן עמדה על כך שהקרקע שתירכש בהונה תיועד ליישוב עצמאי ותולאם.⁷

עמדתו של רופין היתה שונה. הוא תמך ברצונם של המתיישבים להקים את בתיהם על קרקע פרטית, וטען כי אין לדרוש מבעלי בתים 'כל כך הרבה סוציאליזם'. בניגוד לדרכו של בודנהיימר, שביקש לממש את החזון הציוני של הלאמת הקרקע, רצה רופין להבטיח את רכישת הקרקע בכל דרך. רופין ראה את ההסתדרות הציונית כסוללת הדרך לבניין הארץ, אך הוא צידד בנקיטת כל אמצעי שיביא להגדלת המאחז היהודי בציון.

יתר-על-כן, בגלל החשש מפגיעה ביחסים הטובים עם בעלי ההון הפרטי — ובשל סיבות נוספות — מיאן המשרד הארצישראלי לדרוש עבודה עברית בלעדית. המשרד, אמנם, ראה בפועלים הסוציאליסטים את השותף העיקרי בתוכניות ההתיישבות שלו, אך הוא דגל בשיתוף-פעולה גם עם מגזרים אחרים.

בין רופין לבין בודנהיימר נתגלעה מחלוקת חסרת-תקנה.⁸ שיתוף-הפעולה ביניהם הגיע לידי מבוי סתום, ובקיץ 1914 הגיע לארץ-ישראל האגרונום יעקב עקיבא אטינגר, שעמד להיות נציג הקרן הקיימת בארץ, במקום רופין, ואשר אמור היה לקבל את הוראותיו ישירות מקלן. מלחמת-העולם, שפרצה באוגוסט 1914, טרפה את כל הקלפים.

דבריו של פנסלר כי 'הקרן הקיימת היתה מקור הסמכות והמימון העליון למפעלי ההתיישבות הלאומית',⁹ מעלים את הרושם כי עבודתו של המשרד הארצישראלי נעשתה בעיקר במימון הקרן, ולא היא; רכישת הקרקע נעשתה בעיקרה בהון לא-לאומי. מסקנתו של פנסלר כי 'לקראת 1914 מתחילות להיטשטש ההבחנות בתוך המוסדות המיישבים',¹⁰ אינה עומדת במבחן הדברים שהצגתי. מהלך העניינים, כפי שהצטייר עד יולי 1914, מצביע על מחלוקת חריפה הן על דרכי הפעולה והן על מקור הסמכות. אמנם, פנסלר כתב בראשית מאמרו כי הוא מבקש להתרחק מהגישה הפלשת'נוצנטרית, המעמידה את רופין במרכז הבמה,¹¹ אך בסיום מאמרו הוא מודה כי 'רופין היה מעצב המדיניות הראשי לפני 1914'.¹² נראה, אם כן, כי ערב המלחמה שררה מחלוקת אודות מימוש החזון של ההתיישבות הלאומית, והנהלת הקרן הקיימת בקלן ביקשה להכריע את המשרד הארצישראלי, אך הדבר לא עלה בידה.

זאת ועוד, פנסלר ביקש לפרוש בפנינו הן את התשתית האידאולוגית של מתכנני ההתיישבות והן את צורות ההתיישבות ששימשו דגם לעיניהם. ואכן, מאמציו לחשוף את שורשי האידאולוגיה ואת דגמי ההתיישבות השונים מהווים תרומה של ממש לחקר ראשית ההתיישבות בארץ. אמנם,

7 מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארץ ישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 184-185, 187.

8 ראה גם: מ' שילה, רופין והקרן הקיימת לישראל: מי התווה את דרכי הפעולה בארץ ישראל (1907-1914)? המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל, חוברת מס' 4, אדר תשנ"א, ירושלים.

9 פנסלר, עמ' 104.

10 שם, שם.

11 שם, עמ' 80.

12 שם, עמ' 104.

פנסלר מודה כי ההתייחסות לדגמי ההתיישבות השונים אינה מעידה תמיד על מידת הזיקה כלפיהם, ואולם הוא אינו נזקק די הצורך לשאלה, עד כמה הושפעו האישים השונים מהמציאות הארצישראלית שעימה התמודדו? שאלה זו היא בעלת משמעות מיוחדת בכל הנוגע לרופין, שמושבו היה ביפו. אין ספק — והדברים אף עלו בבירור מפיו של רופין עצמו — שלמציאות הארצישראלית היתה השפעה שאין ערוך לה על עיצוב דרכו היישובית. רופין הודה לא אחת כי התנאים בארץ ישראל הנם ייחודיים בכל תחום. מן הראוי, אם כן, להצביע על כך שבצד הירושה האידאולוגית ובצד ההשפעה מדגמי ההתיישבות השונים היתה לתנאים הארצישראליים — שעמהם התמודדו המתכננים, יושבי הארץ — השפעה שקשה להפריז בחשיבותה. לדעתנו, שרטוט מדיניות ההתיישבות 'כפרי יצירתו של גוף בינלאומי'¹³ מעורר בעיות מרובות.

עוד לעניין 'תפיסת קרקע ערבית'

בני מוריס

תמהתי כאשר קראתי את מאמרו המעניין של ארנון גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות'.¹ הקציר היהודי בשדות הערביים הנטושים באביב ובקיץ 1948; תוכניות ההתיישבות על אדמות יהודיות, גרמניות וערביות, בתחום מדינת היהודים של תוכנית החלוקה ומחוצה לה; פעולות ועדות הטרגנספר של יוסף וייץ וחבריו; הרס הכפרים הערביים; החכרת האדמות הערביות ליישובים העבריים ועיבודן; מכירת הקרקעות הערביות הנטושות על-ידי הממשלה לקרן הקיימת; תוכנית הקרקעות ה'עודפות' והפיתוח החקלאי של אנשי מפ"ם – כל אלה כבר טופלו בהרחבה בספרי 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949'² ובמאמרי 'The Harvest of 1948 and the Creation of the Palestinian Refugee Problem' וכן 'Yosef Weitz and the Transfer Committees 1948-1949'.³ גולן כלל אינו מזכיר את מאמרי על הקציר – 'חידוש' התופס מקום מרכזי במאמרו – ומזכיר את ספרי ואת המאמר על יוסף וייץ אך בחטף. הוא מוסיף, כמוכן, לתמונה שהצטיירה במחקרי, ובנושאים מסויימים אף מציג עובדות ותיעוד חשובים שלא נדונו במחקרי.

אך אם כוונת 'קתדרה' היא לפרסם מחקרים חדשים ומחדשים, הרי, לדעתי, מאמרו של גולן איננו כזה. לא שאחרי פרסום מחקרי על בריחת הערבים והברחתם בשנת 1948 אין מה לחדש. יש ויש. כמעט בכל תחום שבו עסקתי, כולל בנושאי הקרקעות וההתיישבות, יש מה לחדש, הן על סמך תיעוד חדש שנפתח או מתגלה והן על סמך ראייה והסתכלות חדשים בתיעוד הקיים. אך בפרסומים מדעיים נהוג לציין את הישגי המחקר הקיים ולעמוד על אופיים ועל תוכנם של החידושים בפרסום הנדון בנוסח: 'עד כאן תואר ונותח תהליך זה וזה במחקרים קודמים, ומכאן ואילך חידושי ותרומתי'. לא כך עשה גולן.

1 קתדרה, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 122-154.
2 ספרי יצא לאור תחילה בקמברידג', אנגליה, ב-1988 ולאחר-מכן בתל-אביב ב-1991. וראה במהדורה העברית, עמ' 64-213.
3 מאמרי על הקציר ראה: *MEJ* 40, 4 (Autumn 1986), pp. 671-685; מאמרי על וייץ ראה: *MES*, 22, 4 (October 1986), pp. 522-561; שני המאמרים הופיעו שוב באוסף מאמרי *1948 and After*, Oxford 1990.

ברצוני להשיב לדברי התגובה של ד"ר בני מוריס למאמרי. יורשה לי לציין, שאין תמה בדבריו, שכן שנינו עוסקים בחקר היסטורי של אותה המלחמה, מלחמת העצמאות. אכן, הנושאים שציין מוריס טופלו בספריו ובמאמריו, אך האם עובדה זו מעניקה לו מונופול על העיסוק בהם? לדעתי אין הדבר כך, ויתר על כן, עבודותיו, שאין ספק בחשיבותן, והעוסקות בהיווצרות בעיית הפליטים, חסרות, לדעתי, דיון מעמיק בסוגיית הקרקעות הנטושות על כל מרכיביה.

בראש וראשונה מוריס טוען, שלא הזכרתי את מאמרו בנושא הקציר. אכן כך הוא הדבר, ולא בכדי. המאמר מקדיש, לדעתי, תשומת-לב רבה מדי לתופעה שולית בהקשר של ההשתלטות על הקרקעות הנטושות. כבר מראשיתו של הקציר טענו אלה שהיו ממונים על ביצועו, שהחכרת קרקעות נטושות לעיבוד היא הדרך להתחזק בהן החזקה של ממש לטווח ארוך. עובדה זו מבוססת על מסמך שמוריס אינו מזכירו במחקריו השונים.¹ הקציר היה חשוב כחלק מתהליך מניעת שיבתם של הערבים לכפריהם, בעיקר בחודשי האביב של שנת 1948, אך לא היה לו תפקיד חשוב בתהליך ההשתלטות על הקרקעות, כפי שהיה לעיבודן באמצעות החכרתן, תהליך שנמשך לאחר מכן. על כן הוא אינו תופס מקום מרכזי במאמרי כטענתו של מוריס, אלא מקום שולי בלבד.

מוריס בוחן את תהליכי החכרת הקרקע לעיבוד ולהתיישבות בהקשר של בלימת שיבתם של הפליטים הערבים, ועל כן הוא רואה אותם כמקשה אחת. במאמרי אני חולק על תפיסה זו, שכן לתהליך זה יש פן שאליו מוריס כמעט אינו מתייחס, והוא המאבק הפנימי בין הגורמים השונים ביישוב היהודי. המאבק על הקרקע, כמשקף מאבק בין מפא"י למפ"ם על המשאב החשוב הזה, אינו זוכה להתייחסות מתאימה במחקריו.

מאבק זה, שבו היו מעורבים ראשיהן של שתי המפלגות הללו, מציג את דמותו של יוסף וייץ — דמות מרכזית במחקרו של מוריס, אשר הקדיש לו מאמר מיוחד — באור שונה לחלוטין מזה שבו הוצג במחקרו של מוריס. וייץ אינו מצטייר עוד ככוח המניע מאחורי תהליך הרחקתם של הערבים מאדמתם וההשתלטות עליה, אלא כאיש ביצוע, שהגיש את הצעותיו, ומילא את הוראות הדרג הפוליטי. מסמכים שבהם מוריס אינו עושה שימוש, בעיקר דיונים ותוכניות ההתיישבות בראשיתה של המלחמה, מראים זאת בבירור.² וייץ הציע אמנם טרנספר, אך בעת ובעונה אחת הציע את שיטת עודפי הקרקע. דרך אגב, מקורה של שיטה זו אינו במפ"ם, כפי שגורס בטעות מוריס; בתוכניות ההתיישבות של מפ"ם אמנם נעשה שימוש במושג זה, אך במשמעות שונה, של רפורמה קרקעית מקפת, ולא דובר שם על רפורמה חלקית, כפי שהציע וייץ. מכל מקום, מקבלי ההחלטות דחו את הצעות הטרנספר של וייץ, וקיבלו רק בקיץ 1948 את השימוש בעודפי הקרקעות

1 דו"ח המחלקה לענייני ערבים לטוף אפריל 1948, 4 במאי 1948, גנוך, מיכל 41 ג/121, תיק 454.

2 מפלגת פועלי ארץ-ישראל — המרכז, לבעיות ההתיישבות וההשקאה במדינה, תל-אביב, אייר תש"ח.

להתיישבות. התיישבות זו, שהיתה מוגבלת מאוד בהיקפה, נבעה מטעמים צבאיים ולא דווקא מטעמים של תפיסת הקרקע הערבית הנטושה.

עיקר תהליך תפיסת הקרקע התבצע באמצעות מנגנון החכרה, שאליו וייץ לא היה קשור. הוא אף התעמת עם מנגנון זה, עימות שעלה לו באובדן מעמד הבכורה שלו בעיסוק בנושא הקרקע בקרן הקיימת ובכניסתם של אברהם גרנות ושל חברי דירקטוריון אחרים לפעילות בתחום זה. יוזמות שונות של וייץ בענייני קרקעות נטושות נבלמו על-ידי מקבלי ההחלטות בממשלה במשך כל סתיו 1948, עד אשר התנאים המדיניים השתנו, ואז שונתה המדיניות בתחום זה. החלטת האו"ם מה-11 בדצמבר גרמה למהפך ביחס אל הקרקעות הנטושות, אך בכך אין מוריס מבחין, והוא רואה בעיסקת מיליון הדונם, שיום בן-גוריון, חלק מתהליך שראשיתו בתחילת המלחמה. אלו הן רק חלק מן הנקודות שבהן אני חולק על מסקנותיו של מוריס, וניתן היה להמשיך ולהרחיב דיון זה, אך לצערי בחר מוריס בדרך שונה של התמודדות עם מאמרי. מוריס טוען עוד, שמחקריו לא צוטטו ולא הוזכרו במידה מספקת. אך מידת השימוש הנעשית במקורות אלו ואחרים היא זכותו של כותב המאמר, והטענה שעל-פיה נהוג לציין את הישגי המחקר הקיים הינה כוללנית למדי.

